

PIOTR NOWAK

Uniwersytet Jagielloński

KATARZYNA MYŚLIWSKA

Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie

KAPITAŁ LUDZKI I SPOŁECZNY A ROZWÓJ TURYSTYKI NA OBSZARACH WIEJSKICH

Abstract: Human and Social Capital and Development of Tourism in Rural Areas. The main goal of the article is to explain the mechanism of social factors' influence on rural tourism development. Modern day processes in the countryside are to be examined in a wide socio-historical context. The main factors influencing the development of rural tourism are connected to transformations in Poland after year 1989 and then joining the UE. We can name three groups of these factors: political, economic and socio-cultural ones. The carried on analysis leads to a conclusion that social condition of rural residents measured with human and social capital will determine in nearest future the development of tourism in the countryside. The growing quality of human capital of rural residents ceases to be a barrier of tourism development. It's the low social capital, which limits the possibilities of creating a network of rural tourism's products, that is the barrier in the advancement of tourism.

Keywords: Human capital, rural areas, rural tourism, social capital, social factors.

Wstęp

Rozwój obszarów wiejskich w Polsce po wejściu do Unii Europejskiej spowodował duże zmiany społeczne wśród ludności wiejskiej. Dzisiaj wielofunkcyjny rozwój rolnictwa jest faktem, a jego konsekwencją jest rozwój turystyki wiejskiej. Praca w branży turystycznej na obszarach wiejskich wydaje się być sporym wyzwaniem, ponieważ turyści są coraz bardziej wymagającymi klientami, świadomymi swoich praw konsumenckich i szybko weryfikującymi jakość zakupionego produktu turystycznego. Na rozwój turystyki wpływają zarówno czynniki egzogenne, jak i endogenne. Głównym problemem, poruszonym w opracowaniu jest poszukiwanie społecznych czynni-

ków, głównie endogennych, determinujących rozwój turystyki wiejskiej w Polsce. Proces profesjonalizacji rolnictwa spowodował wzrost poziomu kapitału ludzkiego wśród mieszkańców wsi. Coraz większy odsetek mieszkańców wsi kończy studia wyższe, a uczestniczenie w różnego rodzaju szkoleniach stało się doświadczeniem powszechnym. Żeby być konkurencyjnym na krajowym i europejskim rynku rolnicy i mieszkańcy wsi muszą stale podnosić swoje kwalifikacje. Posługiwanie się obcymi językami, obsługa urządzeń wykorzystujących nowoczesne technologie to kompetencje, bez których trudno się dzisiaj na wsi obejść. Podobnie jest w branży turystycznej, która stawia coraz wyższe wymagania przed osobami pracującymi w tej dziedzinie gospodarki.

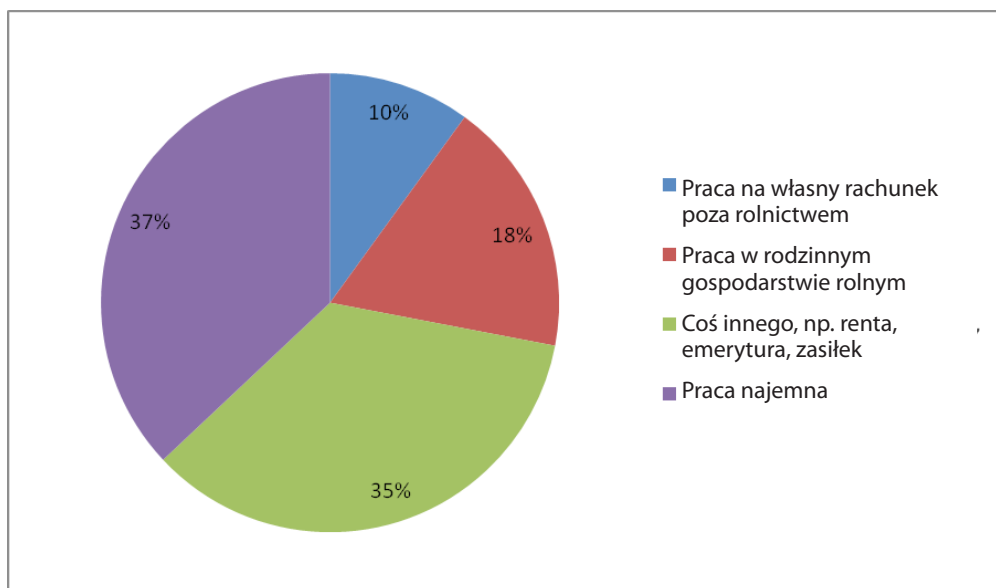
W pierwszej części pracy przedstawiono charakterystykę obszarów wiejskich, aby w kolejnych częściach scharakteryzować dwa, zdaniem autorów, najważniejsze wskaźniki wpływające na rozwój turystyki wiejskiej: kapitał ludzki i kapitał społeczny mieszkańców wsi. Kapitał ludzki charakteryzowany jest na podstawie trzech determinant: poziomu wykształcenia, wykorzystania nowych technologii i znajomości języków obcych. Kapitał społeczny mieszkańców wsi scharakteryzowany jest za pomocą następujących wskaźników: zaufanie, praca na rzecz organizacji obywatelskich oraz zaangażowanie w pracę społeczną. Teza postawiona na koniec opracowania brzmi następująco: rozwój turystyki wiejskiej jest dzisiaj hamowany, przede wszystkim, przez niski poziom kapitału społecznego mieszkańców wsi.

1. Charakterystyka obszarów wiejskich w Polsce

W Polsce od 1989 r. zachodzi proces głębokich zmian społecznych, przy czym tempo przemian podstawowych wymiarów życia społecznego nie jest jednakowe. Najszybciej dokonały się zmiany natury politycznej, nieco wolniej postępują zmiany natury ekonomicznej, najwolniej zaś zachodzą zmiany społeczno-kulturowe. Struktura społeczna, mechanizmy regulujące relacje międzyludzkie, normy i wartości są w dużym stopniu zależne od postaw pojedynczych ludzi, którzy powoli zmieniają swoje przyzwyczajania. System polityczny i ekonomiczne zasady organizacji, produkcji i dystrybucji dóbr zostały zapożyczone ze społeczeństw zachodnioeuropejskich i regulują te dwa wymiary życia obywateli w Polsce. Wymiar społeczno-kulturowy, ze względu na swą złożoność, nie mógł ulec radykalnej zmianie w tak krótkim czasie. Zwłaszcza tradycyjne społeczności na obszarach wiejskich wykazujące cechę autarkiczności są najbardziej na zmianę odporne i bardzo wolno poddają się wpływowi zewnętrznym. Jednak również w tych społecznościach ostatecznie zachodzą zmiany, które przejściowo mogą przybierać formę dysharmonii kulturowej, czy globalizacji. W globalizującym się świecie, gdzie następuje kompresja czasu i przestrzeni, wieś staje się w nieunikniony sposób skazana na przejęcie wzorów życia codziennego charakterystycznych dla ludności miejskiej. Proces ten zachodzi najszybciej w miejscowościach położonych blisko dużych miast, a wolniej we wsiach peryferyjnych.

W naszym kraju można wskazać dwa ważne momenty, które stanowią kamienie milowe ostatnich lat w rozwoju obszarów wiejskich. Pierwszy, to transformacja ustrojowa polegająca na przejściu od socjalistycznego państwa do społeczeństwa opartego na zasadach gospodarki wolnorynkowej. Okres ten w odniesieniu do polskiej wsi nazywany bywa „opresyjną wolnością” [Gorlach 2009, s. 29] i charakteryzuje się dwiema cechami. Po pierwsze, głównym regulatorem życia gospodarczego na wsi (również w rolnictwie) stał się wolny rynek. Pociągnęło to za sobą wiele konsekwencji społecznych, wśród których najbardziej dokuczliwą było bezrobocie. Po drugie, rolnicy w tym okresie musieli konkurować z producentami żywności z zachodniej Europy, którzy byli mocno subsydiowani w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, podczas gdy sami byli pozbawieni przez długie lata realnego wsparcia ze strony państwa. Drugim ważnym momentem związanym z rozwojem obszarów wiejskich była integracja Polski z Unią Europejską. Dla mieszkańców wsi i rolnictwa oznaczało to wejście, niejako z powrotem, pod scentralizowaną, interwencyjną względem rynku żywnościowego, politykę rolną. Rolnicy i mieszkańcy wsi musieli zaakceptować model rozwoju obszarów wiejskich przyjęty na początku lat 60. XX w. w zachodniej Europie. Wieś i rolnictwo rozwija się zgodnie z logiką programów unijnych skierowanych do tego środowiska wspartych odpowiednio dużymi środkami finansowymi. Efekty oddziaływania polityk unijnych na obszary wiejskie, jak w większości tego typu działań, możemy podzielić na pozytywne i negatywne. Na wsi polskiej nastąpił postęp cywilizacyjny, szczególnie widoczny w rozwoju infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich, w rolnictwie nastąpił wzrost wydajności produkcji i dochodów rolników. Do negatywnych zjawisk należy zaliczyć, m.in., powszechne migracje za pracą i rozwarstwienie ekonomiczne wśród rolników.

Wejście Polski do Unii Europejskiej przyczyniło się do tego, że część gospodarstw rolnych zaprzestała lub ograniczyła produkcję żywności i zaczęła poszukiwać dochodów poza rolnictwem. Ogólna liczba indywidualnych gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR zmniejszyła się z 2167 tys. w 1988 r. do 1476 tys. w 2012 r., czyli ubyło 691 tys. gospodarstw. Nastąpił proces polaryzacji struktury obszarowej gospodarstw i wzrost średniej wielkości gospodarstwa z 6,3 ha w 1988 r. do 9,2 ha w 2012 r. [Baer-Nawrocka, Poczta 2014, s. 99]. Dzisiaj specjaliści zajmujący się wsią zgodnie stwierdzają, że mamy tam do czynienia z procesami dezagraryzacji i deruralizacji [Halamska 2009]. Proces dezagraryzacji polega na tym, że coraz mniej osób zajmuje się rolnictwem, coraz mniej jest gospodarstw rolnych i coraz mniejsze jest znaczenie rolnictwa w życiu wsi. Za dobry empiryczny wskaźnik powyższego procesu można uznać odpowiedzi mieszkańców wsi na pytanie o główne źródło utrzymania ich gospodarstwa domowego (ryc. 1). Według badania CBOS z 2013 r. jedynie 18% mieszkańców wsi wskazało pracę w gospodarstwie rolnym jako główne źródło dochodu. Dla 37% osób głównym źródłem utrzymania są środki pochodzące z pracy najemnej poza rolnictwem. 35% badanych deklaruje tzw. niezarobkowe źródła utrzymania, 10% natomiast stanowią osoby, które możemy określić mianem przedsiębiorców.

Ryc. 1. Główne źródło utrzymania mieszkańców wsi

Źródło: [Raport CBOS: *Wies Polska – charakterystyka ludności rolniczej*, BS/138/2013].

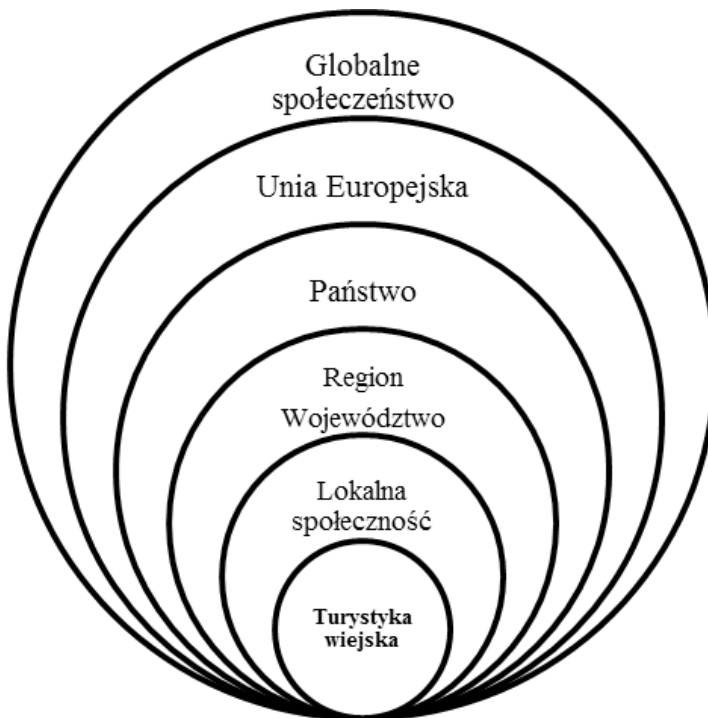
Pojęcie *deruralizacji* oznacza zanikanie wiejskiego stylu życia i tradycyjnych funkcji wsi, w tym samowystarczalności w życiu społecznym. Pojęcie to odnosi się również do pojawienia się i upowszechniania na obszarach wiejskich typowych dla miasta wzorów kulturowych. Zanikanie tradycyjnego wiejskiego stylu życia w wyniku wzrostu liczby migracji mieszkańców miasta na wieś i wzrostu mobilności samych mieszkańców wsi, to jedno z najistotniejszych zjawisk wpływających na życie codzienne jej mieszkańców. Zjawisko wzmożonej migracji ludności miejskiej na wieś obserwujemy od 2002 r. Liczba ludności miejskiej w naszym kraju kurczy się, a przybywa ludności wiejskiej na skutek dodatniego salda migracji. W dekadzie od 2002 do 2012 r. napływ ludności z miast na wieś był większy niż odpływ ze wsi do miast, a w 2012 r. nadwyżka wynosiła 34,5 tys. osób. Istotnym procesem obserwowanym na wsi jest migracja jej mieszkańców na pobyt stały za granicą i dotyczy on zwłaszcza osób w wieku 20–34 lat. Zarówno migracja, jak i inne procesy demograficzne spowodowały, że zmniejszył się udział ludności w wieku przedprodukcyjnym na wsi i wynosił w 2012 r. 20,7% (w mieście 16,8%). Ludność zamieszkująca obszary wiejskie starzeje się, chociaż proces ten zachodzi na wsi wolniej niż w mieście [Frenkel 2014, s. 40-41]. Powyższe procesy przekształcają życie tradycyjnych lokalnych społeczności, które charakteryzowało się kompletnością funkcjonalną [Kocik 2000], co było możliwe dzięki lokalnej kulturze i lokalnym poczuciu tożsamości odróżniających daną społeczność od innych. Dziś klasa chłopska podlega procesowi fragmentaryzacji w wymiarze kulturowym, rozpada się, a jej etos i obowiązujące wzory kulturowe

przestają być podzielane przez większość mieszkańców, co więcej, nie są one nawet czasem znane młodemu pokoleniu wsi. Wpływ globalnego społeczeństwa na wiejskie społeczności przez pieniąż i rynek naruszył tradycyjną harmonię życia, cechującą się przewidywalnością, małą zmiennością i mocno związaną z naturą. Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że zmniejszanie znaczenia rolnictwa w życiu mieszkańców wsi oraz zanikanie tradycyjnego wiejskiego stylu życia w wyniku wzrostu liczby migracji mieszkańców miasta na wieś i wzrostu mobilności samych mieszkańców wsi, to zjawiska mające największy wpływ na życie codzienne jej mieszkańców.

Rozwój turystyki wiejskiej jest wypadkową wielu czynników i procesów zachodzących na różnych płaszczynach życia społecznego. Jednym z czynników podstawowych jest rodzaj i stabilność systemu politycznego panującego w danym państwie. Inaczej rozwija się turystyka w krajach o niestabilnej sytuacji politycznej, np. na Bliskim Wschodzie, czy w niektórych krajach afrykańskich, inaczej w krajach należących do Unii Europejskiej, gdzie demokratyczne rządy gwarantują bezpieczeństwo turystom i przedsiębiorcom inwestującym w usługi turystyczne. W Polsce większość gmin i województw w swoich strategiach rozwoju przyjmuje rozwiązania sprzyjające rozwojowi turystyki na swoim terenie. Jeśli chodzi o wpływ czynników ekonomicznych, sytuacja jest nieco bardziej skomplikowana, ponieważ nie istnieje jeden porządek gospodarczy, który byłby płaszczyną do porównań warunków ekonomicznych panujących w różnych krajach. Chociaż najbardziej rozpowszechnionym modelem gospodarczym jest ten oparty na mechanizmie wolnego rynku, należy zauważyć, że tzw. wolny rynek jest klasycznym przykładem typu idealnego i w praktyce w różnych krajach możemy mówić o oryginalnej odmianie takiego modelu. Skutkiem tego są różne warunki funkcjonowania branży turystycznej w zależności od polityki gospodarczej. Dobrym przykładem tej różnorodności są kraje UE, mimo że część rozwiązań ekonomicznych mają wspólnych, np. wspólne instrumenty wzmacniające rozwój wielofunkcyjny obszarów wiejskich, to każdy kraj członkowski Unii Europejskiej, stosując narodowe instrumenty, ma na innym poziomie rozwiniętą turystykę wiejską. Poziom rozwoju turystyki wiejskiej w Austrii bardzo różni się od poziomu rozwoju turystyki wiejskiej w Holandii. Chociaż wszystkie kraje UE subsydują rozwój turystyki wiejskiej, jedne czynią to mocniej, a inne słabiej w zależności od przyjętych celów gospodarczych. Polska należy do krajów słabo subsydujących rozwój tej formy turystyki. W wymiarze ekonomicznym szczególnie wyraźnie widać wpływ globalizacji na turystykę, czego przykładem mogą być takie instytucje, jak: Światowa Organizacja Turystyki (United Nations World Tourism Organization – UNWTO), globalne sieci hotelowe (np. Sheraton, Hilton), systemy rezerwacji miejsc noclegowych, globalne sieci połączeń lotniczych (np. oneworld). Te procesy i zjawiska nie wpływają wprost na rozwój turystyki wiejskiej, jednak bardzo często są źródłem dyfuzji innowacji.

Najbardziej złożona jest sytuacja w wymiarze kulturowym. Jak już wcześniej napisano, zmiany kulturowe zachodzą w społeczeństwie najwolniej. Proces globalizacji

kultury przyspieszył wraz z rozwojem, najpierw mass mediów a później Internetu. Ludzie od zawsze byli ciekawi „obcego”, gdyż dzięki temu łatwiej im było odpowiedzieć sobie na pytanie, kim są. W tradycyjnych społeczeństwach ludzie większość życia spędzali w jednej miejscowości. Obce kultury znali zwykle z opowiadań wędrowców, wojowników, pielgrzymów. Źródłem norm, wartości, wzorów zachowań była własna kultura, odporna na wpływy zewnętrzne [Kocik 2000]. Wzmoczona dyfuzja kulturowa w dobie rozwoju globalnych mediów, Internetu i dużej mobilności przestrzennej ludzi prowadzi do homogenizacji kultury, ale też i jej hybrydyzacji. Jedne z najbardziej spektakularnych przykładów tych procesów odnoszą się do zwyczajów żywieniowych. Przejawem homogenizacji jest obecność wielu odmiennych tradycji kulinarnych w lokalach gastronomicznych w jednej miejscowości. Z kolei z hybrydyzacją mamy do czynienia w przypadku tzw. lokalnych produktów, które są jednak efektem wpływu obcej kultury, przykładowo polski kebab z wieprzowiny, czy popularny hamburger w restauracjach McDonald specjalnie zrobiony dla polskiego konsumenta, nazwany WieśMac. Dyfuzja kulturowa, tak dziś powszechna, spowodowała także, że poszukiwanie i pokazywanie własnych oryginalnych elementów kultury jest zajmującym zajęciem zarówno dla turystów, jak i mieszkańców lokalnych społeczności.

Ryc. 2. Wpływ zewnętrznych czynników na rozwój turystyki wiejskiej

Źródło: Opracowanie własne.

Turystyka wiejska tradycyjnie kształtowana była pod wpływem lokalnej społeczności, ewentualnie pojawiały się w niej wspólne dla regionu elementy. Współcześnie turystyka wiejska, podobnie jak wiele innych aktywności społeczno-ekonomicznych w sposób pośredni lub bezpośredni jest determinowana przez czynniki globalne (ryc. 2). Tradycyjny mieszkaniec wsi jest częścią globalnego świata, bez którego trudno byłoby mu funkcjonować. O tym, co i w jakiej ilości produkować w gospodarstwie rolnym, jak kształtować produkt turystyczny na wsi w coraz większym stopniu decydują instytucje ponadnarodowe i politycy wprowadzający nowe mechanizmy polityki rolnej. Turyści przyjeżdżający do gospodarstwa agroturystycznego oczekują standardów, które poznali odwiedzając strony internetowe gospodarstw z innych regionów czy krajów [*Ekspertyza dotycząca analizy...* 2013, s. 86]. Często są doświadczonymi turystami mającymi za sobą pobyty w gospodarstwach tego typu w innych regionach lub porównują standardy usług turystycznych do ośrodków wyspecjalizowanych w obsłudze turystów. Turyści przyjeżdżający na wieś podlegają globalnym trendom i zamiast produktu typowego dla turystyki wiejskiej chętnie skorzystają z nowego trendu w turystyce określanego mianem 3E (*Entertainment, Excitement, Education*). Coraz częściej będą poszukiwać produktu wpisującego się w model turystyki aktywnej. Do tego mogą być typowymi prosumentami oczekującymi na możliwość wpływu na produkt, który będą konsumować. Znakomitym przykładem powyższego trendu w turystyce wiejskiej jest rozwijająca się sieć zagród edukacyjnych. Zdaniem wielu socjologów jesteśmy społeczeństwem konsumpcyjnym, które przez wzory konsumpcji wyznacza zasady podziałów społecznych [Ritzer 2001; Bauman 2006; Marody 2015, s. 95]. Konsumpcja jest swoistym rytualnym procesem, w trakcie którego nadajemy znaczenie zachowaniom konsumpcyjnym, dzięki któremu tworzymy naszą tożsamość społeczną, doznajemy przyjemnych wrażeń i potwierdzamy zajmowaną pozycję w społeczeństwie. Żeby akt konsumpcji był zrozumiałym komunikatem, towar lub usługa (np. produkt turystyczny) musi posiadać wartość społeczną dla konsumenta i społeczności, która ten komunikat będzie odbierać. Ważne jest uświadomienie sobie przez mieszkańców wsi tego, że często turyści, którzy do nich przybyli, nie są zainteresowani ich oryginalną kulturą, a jedynie produktem turystycznym, który zaspakajałby ich potrzeby. Tradycyjna wiejskość staje się w tych relacjach towarem. Jak pisze Seręga [2008, s. 197]: „*wiejskość jako specyficzny układ cech miejsca i zarazem społeczności staje się w ten sposób konstruktem społecznym tworzonym w interakcji społeczności goszczącej z turystami*”. Z czasem w relacjach kultura lokalna – turystyka może pojawić się problem utowarowienia wiejskości, który polega na tym, że: *ludzie odgrywając rolę wyznaczoną tradycją i akceptowani w tej roli przez turystyczną publiczność stają się gotowi zaakceptować marketingowy wizerunek tradycji jako dopełnienie treści swej współczesnej tożsamości* [Seręga 2008, s. 200]. Oczywiście, że czasami dzięki turystycznej komercji możemy odnowić niektóre elementy tożsamości wsi. Jednak ta zrekonstruowana tożsamość również będzie podlegała procesowi utowarowienia pod wpływem oddziaływania na nią rynku turystycznego.

Analizując społeczne czynniki rozwoju turystyki wiejskiej, warto odwołać się do koncepcji kapitału ludzkiego oraz kapitału społecznego. Zabieg ten pozwoli lepiej opisać i wyjaśnić problematykę determinant rozwoju turystyki wiejskiej. W tym miejscu można postawić tezę, że wzrost kapitału ludzkiego i społecznego sprzyja rozwojowi turystyki na terenach wiejskich.

2. Rola kapitału ludzkiego w rozwoju turystyki wiejskiej

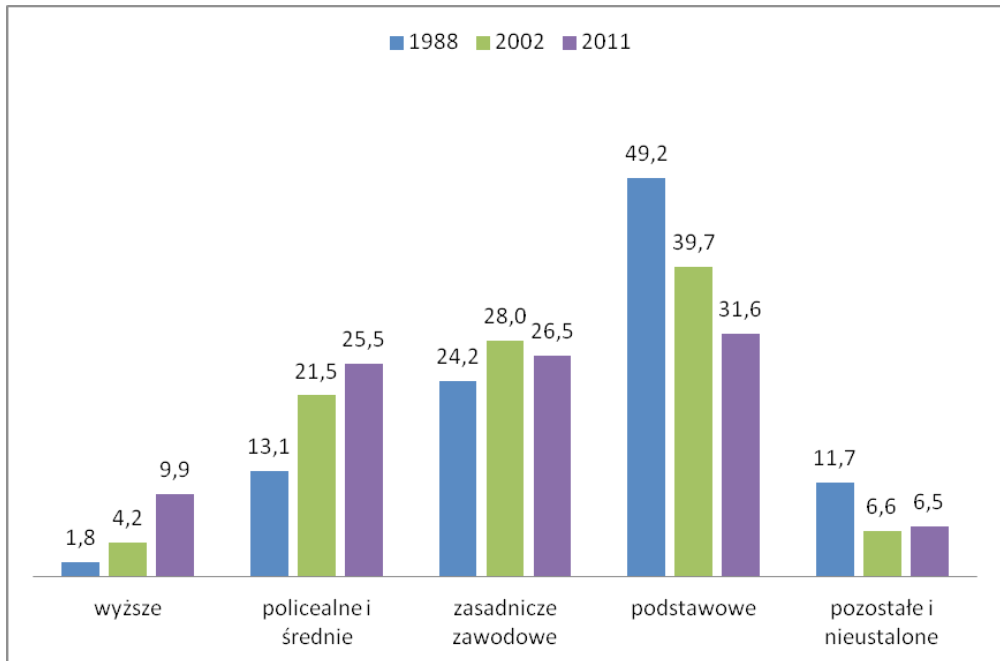
Rozważania na temat kapitału ludzkiego były intensywnie podejmowane w dyskursie naukowym przy okazji analiz rozwoju gospodarczego w połowie XX w. Jednak już wcześniejsze obserwacje wskazywały, że istotne dla realizacji danej pracy jest to, kto ją wykonuje. Prace Mincera [1958, 1974] i Beckera [1964] na temat inwestowania w kapitał ludzki dały przyczynek do szerszej debaty na temat jego znaczenia w procesach ekonomicznych. Nie wdając się w dyskusję nad powstaniem i rozwojem teorii kapitału ludzkiego oraz nad różnicami między przedstawicielami różnych dyscyplin naukowych w definiowaniu kapitału ludzkiego, można przejść do empirycznej egzemplifikacji wybranych wskaźników kapitału ludzkiego mieszkańców polskiej wsi. *Kapitał ludzki* można zdefiniować za Rokicką [2012, s. 55] jako: „ogół dyspozycji osobowościowych, wiedzy i umiejętności, jakimi dysponuje dana jednostka oraz potencjału zawartego w każdym człowieku, określającym zdolności do pracy, adaptacji do zmian w otoczeniu, oraz możliwości kreacji nowych rozwiązań, a zatem są to wszelkie zasoby, którymi dysponuje jednostka jako indywiduum”. Jeżeli kapitał ludzki jest właściwością jednostki, powstaje pytanie, czy na poziomie zbiorowości możemy mówić o istnieniu tego kapitału. Dość powszechnie przyjmuje się, że na poziomie społeczności lokalnej stanowi on sumę kapitałów jednostek zamieszkujących dane terytorium. Wysoki poziom kapitału ludzkiego korzystnie wpływa na rozwój lokalny, gdyż dzięki niemu obserwujemy wzrost wydajności pracy, większą kreatywność pracowników, co sprzyja zwiększaniu innowacyjności [Kamińska 2013; Woźniak *et al.* 2015]. W literaturze przedmiotu rola kapitału ludzkiego w rozwoju obszarów wiejskich jest często wyjaśnianym problemem, który pojawia się jako główny lub poboczny problem badań. W kontekście naszych rozważań warto wspomnieć o pracach: Szafraniec [2006], Kamińskiej i Heffnera [2010], Kamińskiej [2012], Starosty [2012]. W pracach tych pojawia się teza, że kapitał ludzki nie gwarantuje ponadprzeciętnego rozwoju obszarów wiejskich jest jednak czynnikiem, który może ułatwić ten wzrost. Według Kamińskiej szczególnie istotną rolę w rozwoju obszarów wiejskich odgrywa renta położenia [2012, s. 120]. Należy również wspomnieć o krytyce teorii kapitału ludzkiego, która podważa istnienie korelacji między edukacją, produktywnością i dochodami [Rokicka 2012, s. 53]. Przykładem takiego krytycznego podejścia są badania przeprowadzone przez Kamińską w woj. świętokrzyskim, które nie wykazały statystycznej zależności między kapitałem ludzkim a poziomem rozwoju gospodarczego

[Kamińska 2012, s. 122]. Choć argumentów krytyków teorii kapitału ludzkiego nie sposób odrzucić w całości, wiele przemawia jednak za słusznością głównej tezy, że umiejętności, kompetencje, wiedza, są istotne w działalności gospodarczej, a kapitał ludzki pozytywnie wpływa na poziom dochodu. W literaturze przedmiotu w różny sposób operacjonalizuje się pojęcie kapitału ludzkiego. Najczęściej za jego wskaźniki empiryczne uznaje się: lata nauki szkolnej (wykształcenie), kształcenie ustawiczne i doksztalcanie się oraz kompetencje cywilizacyjne mierzone znajomością języków obcych, korzystaniem z nowych technologii, Internetu i innych nowoczesnych urządzeń komunikacyjnych. Te właśnie wskaźniki zostaną uwzględnione w prezentowanej analizie. Warto zaznaczyć w tym miejscu, że do pomiaru poziomu kapitału ludzkiego bywają również wykorzystywane czynniki związane ze zdrowiem, jednak w opracowaniu ta grupa miar nie będzie przedstawiana, ponieważ autorzy nie dysponują reprezentatywnymi danymi na ten temat.

Jaka jest kondycja kapitału ludzkiego na współczesnej polskiej wsi? Rozpocząć można od przedstawienia najczęściej przytaczanego wskaźnika tego pojęcia, czyli poziomu wykształcenia mieszkańców wsi. Analizowane dane dotyczące wykształcenia pochodzą z trzech ostatnich spisów powszechnych z lat 1988, 2002 i 2011. Na początek konieczne jest pewne wyjaśnienie, dotyczące rozbieżności w stosowanych kategoriach wykształcenia, dzięki któremu będziemy mogli poprawnie zinterpretować zaprezentowane dane. Po reformie szkolnictwa z 1999 r., wprowadzającej 6-letnią szkołę podstawową i 3-letnie gimnazjum, badaniem poziomu wykształcenia objęto osoby w wieku 13 lat i więcej. Przyjęta klasyfikacja poziomu wykształcenia w spisie w latach 2002 i 2011 była nieco rozszerzona w stosunku do spisu z 1988 r. Zdecydowano się połączyć dwie kategorie wykształcenia: gimnazjalne i podstawowe ukończone w jedną kategorię – wykształcenie podstawowe. W praktyce oznacza to, że populacja osób zaliczana do kategorii z wykształceniem podstawowym zwiększyła się o jeden rocznik w spisie 2002 i 2011 r. w porównaniu do danych z 1988 r. Przedstawione poniżej dane odzwierciedlają niemal ćwierćwiecze przemian, które zachodziły w polityce edukacyjnej w naszym kraju w populacji zamieszkałej na obszarach wiejskich.

Dane zebrane w spisach powszechnych i zaprezentowane przez GUS pokazują bardzo wyraźnie, że w populacji mieszkańców wsi w omawianym okresie poziom wykształcenia wzrasta. Przejawia się to przede wszystkim w sukcesywnym wzroście odsetka ludności z wyższym wykształceniem. W 1988 r. tylko 1,8% mieszkańców wsi posiadało wyższe wykształcenie, w 2002 r. było to 4,2%, a w 2011 już 9,9%. Wzrasta także odsetek osób posiadających wykształcenie policealne i średnie. W 1988 r. legitymowało się nim 13,1% mieszkańców wsi, w 2002 r. już 21,5%, a w 2011 – 25,5%. W 2002 r. odnotowano najwyższy w historii odsetek mieszkańców wsi posiadających wykształcenie zasadnicze zawodowe (28,0%). W 2011 r. obserwujemy już spadek odsetka osób z wykształceniem zasadniczym do 26,5%. Jednocześnie od 1988 r. możemy zaobserwować malejącą liczbę mieszkańców wsi posiadających jedynie wykształcenie podstawowe. W 1988 r. takich osób było 49,2%, dwadzieścia trzy lata później, czyli

w 2011 r. było już tylko 31,6% mieszkańców wsi z wykształceniem na poziomie gimnazjalnym i podstawowym. Jeśli odejmiemy osoby, które ukończyły gimnazjum, to odsetek osób z podstawowym wykształceniem spadnie o dalsze 6%. W analizach socjologicznych mocno akcentowane jest stanowisko, że wykształcenie jest jedną z tych cech społecznych, która w istotny sposób wpływa na wielkość dochodów oraz poziom bezrobocia. Wykształcenie ma także istotne znaczenie dla angażowania się jednostek w pracę dla dobra wspólnoty lokalnej – ludzie z wyższym wykształceniem chętniej działają na rzecz dobra wspólnego. W związku z tym z tej kategorii wywodzi się najwięcej liderów społecznych.

Ryc. 3. Ludność polskiej wsi w wieku 13 lat i więcej, według poziomu wykształcenia, w % w latach 1988, 2002, 2011.

* w 1988 roku badaniem poziomu wykształcenia objęte były osoby, które ukończyły 15 lat.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (2003, 2013)

Przedstawiony powyżej obraz wykształcenia mieszkańców wsi warto poszerzyć o dane dotyczące różnic w wykształceniu między rolnikami i mieszkańcami wsi nie będącymi rolnikami, których, przypomnijmy, jest zdecydowanie więcej, stanowią ok. 80% ogółu mieszkańców wsi. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi w 2015 r. zrealizowało badania na losowo-warstwowej próbie 1500 mieszkańców wsi respondentów (w tym 866 osób stanowili rolnicy, 634 – nierolnicy). Ich wyniki pokazują, że mieszkańcy wsi nie będący rolnikami są znacznie lepiej wykształceni od rolników.

Okazało się, że jest wśród nich 19% osób z wykształceniem wyższym, podczas gdy wśród rolników jedynie 13%. Wśród nierolników jest także więcej niż wśród rolników osób z wykształceniem średnim. Rolnicy częściej legitymowali się wykształceniem zasadniczym zawodowym oraz podstawowym i niepełnym podstawowym (tab. 1).

Tabela 1

Wykształcenie mieszkańców wsi w %

Poziom wykształcenia	Rolnicy	Nierolnicy	Mieszkańcy wsi ogółem
Podstawowe/niepełne podstawowe	12,0	9,0	11,0
Zasadnicze zawodowe lub średnie nieukończone	41,0	31,0	37,0
Średnie ukończone/pomaturalne/nieukończone wyższe	34,0	41,0	37,0
Wyższe ukończone	13,0	19,0	15,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Raport z badań: *Polska...* 2015, s. 17].

Należy wskazać na dość duże rozbieżności danych dotyczących wykształcenia między omawianym badaniem a ostatnim spisem powszechnym, które można interpretować jako dalszy wzrost wykształcenia mieszkańców wsi w ciągu kilku ostatnich lat. Pamiętać jednak należy także o różnicach metodologicznych, jakie towarzyszą zbieraniu danych w czasie spisów powszechnych i prowadzeniu sondaży. Dwie różnice są fundamentalne: po pierwsze, w spisach powszechnych populacja osób biorących udział jest dużo większa i po drugie, obywatele mają obowiązek, pod groźbą sankcji, wziąć udział w spisie powszechnym, co nie dotyczy sondaży. W związku z powyższym wyniki pochodzące ze spisów powszechnych należy uznać za bardziej wiarygodne. Ogólna uwaga, jaką możemy skonkludować na podstawie przytoczonych powyżej danych jest następująca – lepiej wykształconymi mieszkańcami wsi są osoby nie będące rolnikami. Drugi ważny wniosek dotyczy wzrostu poziomu wykształcenia mieszkańców wsi.

Kolejną ważną kwestią jest odpowiedź na pytanie, czy mieszkańcy wsi mają gorsze możliwości zdobycia dobrego wykształcenia niż mieszkańcy miast? Często spotykamy się z prezentowaną w przestrzeni publicznej opinią, że miejsce zamieszkania jest barierą rozwoju osobistego, a ludzie na wsi są gorzej wykształceni. Przekonanie to znajduje mocne uzasadnienie w faktach. Przede wszystkim należy wskazać, że dane ze spisów powszechnych pokazują wyraźną różnicę w poziomie wykształcenia między mieszkańcami miast i wsi. Przykładowo, w 2011 r. 21,4% mieszkańców miast deklarowało wykształcenie wyższe, w przypadku wsi wskaźnik ten wynosi 9,9%. Na wsi jest także mniej niż w mieście osób z wykształceniem średnim, a więcej z zasadniczym zawodowym i podstawowym (w przypadku podstawowego ukończonego wskaźniki

wynoszą odpowiednio 13,7% dla miasta i 25,6% dla wsi) [GUS 2013]. Niezmiernie ciekawe są opinie mieszkańców wsi na temat ich możliwości zdobycia dobrego wykształcenia w porównaniu z mieszkańcami miast.

Tabela 2

Opinie mieszkańców wsi na temat wykształcenia

Czy, ogólnie rzecz biorąc, ludzie na wsi mają obecnie takie same możliwości jak ludzie z miasta zdobycia dobrego wykształcenia czy też ich możliwości w tej dziedzinie są mniejsze lub większe	Odpowiedzi mieszkańców wsi		
	1998	2006	2015
	w %		
Mniejsze	56,0	55,0	29,0
Takie same	40,0	40,0	69,0
Większe	1,0	2,0	1,0
Trudno powiedzieć	3,0	3,0	1,0

Źródło: [Raport CBOS: *Polacy...* 2015, s. 10].

Jak wynika z przedstawionych w tab. 2 danych CBOS, do niedawna większość mieszkańców wsi uważała, że ludzie na wsi mają mniejsze możliwości zdobycia dobrego wykształcenia. W ciągu ostatniej dekady zaszła duża zmiana opinii w tej kwestii – zdecydowana większość mieszkańców wsi (69%) uważa, że ludzie na wsi mają obecnie takie same możliwości zdobycia dobrego wykształcenia, jak ludzie z miasta. Prawdopodobnie jest to efekt pozytywnych zmian w infrastrukturze edukacyjnej, choć dokładne wyjaśnienie przyczyn tak gwałtownej zmiany powinno stanowić przedmiot dalszych badań. W związku z powyższym możemy sformułować tezę o stopniowym zanikaniu edukacyjnych barier rozwoju w środowisku wiejskim.

Tabela 3

Opinie mieszkańców wsi na temat rozwijania swoich zdolności i zainteresowań

Czy, ogólnie rzecz biorąc, ludzie na wsi mają obecnie takie same możliwości jak ludzie z miasta rozwijania swoich zdolności i zainteresowań czy też ich możliwości w tej dziedzinie są mniejsze lub większe	Odpowiedzi mieszkańców wsi		
	1998	2006	2015
	w %		
Mniejsze	68,0	62,0	49,0
Takie same	27,0	32,0	48,0
Większe	1,0	2,0	1,0
Trudno powiedzieć	4,0	4,0	2,0

Źródło: [Raport CBOS: *Polacy...* 2015, s. 11].

Pewnym potwierdzeniem tej tezy są odpowiedzi Polaków na zadane przez CBOS pytanie o możliwości rozwijania swoich zdolności i umiejętności przez ludzi ze wsi w porównaniu do mieszkańców miast, które zaprezentowane zostały w tab. 3. Należy zauważyć, że coraz mniej mieszkańców wsi dostrzega bariery rozwoju swoich zdolności i zainteresowań związane z miejscem zamieszkania. Jednak niemal połowa respondentów nadal uważa, że wieś stwarza mniejsze możliwości dla tego rozwoju niż miasto. Zmiana opinii mieszkańców wsi na ten temat nie jest tak duża, jak w przypadku oceny możliwości zdobycia dobrego wykształcenia. Jak wcześniej wspomnieliśmy, istotną miarą kapitału ludzkiego jest ustawiczne kształcenie, a wyżej opisane odpowiedzi respondentów mogą stanowić miarę tej formy kształcenia. Można w związku z tym sformułować wniosek, że poziom kształcenia ustawicznego wśród mieszkańców wsi wzrasta, a tym samym wpływa na wzrost kapitału ludzkiego na wsi.

Kolejnym miernikiem kapitału ludzkiego jest poziom wykorzystywania nowych technologii. Dane przytoczone w tab. 4 pochodzą z Diagnozy Społecznej 2015. Wynika z nich, że 57% mieszkańców wsi korzysta z komputera, taki sam odsetek badanych deklaruje korzystanie z Internetu. Wskaźniki te dla rolników są nieco niższe niż dla mieszkańców wsi ogółem i wynoszą niewiele ponad 50%. Należy dodać, że rolnicy byli definiowani jako osoby, w których gospodarstwie domowym przeważającym źródło utrzymania jest dochód z gospodarstwa rolnego. Przyglądając się różnicom między mieszkańcami wsi a mieszkańcami dużych miast powyżej 500 tys. mieszkańców, zauważymy znaczne różnice w korzystaniu z technologii i mediów. Są one widoczne zwłaszcza w przypadku korzystania z komputera i Internetu. Mieszkańcy dużych miast korzystają z tych technologii znacznie częściej niż mieszkańcy wsi, a różnice w obu przypadkach wynoszą prawie 25 pkt. proc. Mieszkańcy miast powyżej 500 tys. to kategoria społeczna, której największy odsetek członków deklaruje korzystanie z nowych technologii i mediów spośród wszystkich mieszkańców Polski.

Tabela 4

Korzystanie z technologii i mediów w różnych grupach społecznych w 2015 r. (%)

Kategoria	Grupa	Komputer	Internet	Komórka	Smartfon	Internet mobilny	Prasa min. 1h/tydz.	TV ponad 2h/dzień
Status społeczno-zawodowy	Polacy ogółem	66,0	66,0	90,4	44,7	17,5	54,8	56,5
	Rolnicy	51,0	50,5	87,5	21,4	4,0	45,5	49,0
Wielkość miejscowości zamieszkania	Miasta pow. 500 tys.	82,1	82,4	96,2	61,9	33,7	66,7	53,1
	Wieś	57,3	57,3	85,7	36,1	11,6	47,8	54,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Diagnoza Społeczna 2015, s. 365].

We współczesnym świecie, charakteryzującym się przepływem ogromu informacji i szybkimi zmianami przez nie wywoływanymi, wykorzystanie nowych technologii do kontaktów społecznych i gospodarczych staje się wręcz fundamentalną kwestią. Osobom wykluczonym cyfrowo grozi również marginalizacja społeczna. Coraz mocniej brzmi powiedzenie młodych ludzi: „nie masz facebooka, to nie żyjesz”. Jest to wciąż opinia młodego pokolenia, w którym prawie wszyscy wykorzystują nowe technologie i nowe media w życiu codziennym. Digitalizacja życia postępuje w wielu wymiarach rzeczywistości społecznej i chcąc polepszać jakość swojego życia, musimy nabywać coraz to nowe kompetencje w zakresie korzystania z technologii informatycznych.

Ostatnią miarą kapitału ludzkiego, o której należy wspomnieć, jest znajomość języków obcych. Jest to szczególnie ważny element kapitału ludzkiego, gdyż umożliwia korzystanie z zasobów światowego Internetu i w związku z tym może w ogromnym stopniu wpływać na rozwój. W Polsce wśród dorosłych Polaków wzrasta poziom znajomości języków obcych. W 2015 r. 53% dorosłych Polaków deklarowało, że zna co najmniej jeden język obcy. Najczęściej jest to znajomość angielskiego, którą deklaruje 32% respondentów, na drugim miejscu jest język rosyjski ze znajomością na poziomie 20%, a trzecie miejsce zajmuje język niemiecki (14%). Wśród ludności wiejskiej 58% nie zna żadnego obcego języka, 32% zna jeden język obcy, a 10% zna dwa języki obce. Rolnicy charakteryzują się nieco lepszą znajomością języków obcych niż mieszkańcy wsi w ogóle. W tej grupie zawodowej 42% nie zna żadnego języka obcego, 40% zna jeden, a 18% zna co najmniej dwa języki obce [CBOS: *O wyjazdach zagranicznych...*2016]. Podsumowując, należy odnotować wzrost kapitału ludzkiego mieszkańców wsi także w zakresie tej miary, jaką stanowi znajomość języków obcych.

Broniąc tezy, że wzrost kapitału ludzkiego sprzyja rozwojowi turystyki na terenach wiejskich, warto zadać pytanie, jakimi cechami charakteryzują się osoby, które przyczyniają się do rozwoju tej formy turystyki. Odpowiedź na nie jest możliwa dzięki wynikom badań pochodzących z projektu: *Przygotowanie kompleksowego programu wsparcia i szkoleń dla gospodarstw agroturystycznych w Małopolsce*, realizowanego przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie o. Kraków w latach 2014-2015 (raport z badań dostępny w CDR o. Kraków). Na ich podstawie można przedstawić charakterystykę społeczno-demograficzną właścicieli gospodarstw agroturystycznych w woj. małopolskim. W badaniach wzięło udział 206 respondentów losowo dobranych reprezentujących 17 powiatów woj. małopolskiego. Należy stwierdzić, że właściciele gospodarstw agroturystycznych w Małopolsce to przeważnie ludzie w średnim wieku i starsi, przede wszystkim kobiety (73,6%). Tylko 4,4% z nich mieściło się w najniższym przedziale wiekowym (25-34 lata), za to 34,8% to osoby w przedziale wieku 55-64 lata. Pozostałe kategorie wiekowe kształtowały się na poziomie: 15,4% – 65 lat i więcej, 26,7% – 45-54 lata oraz 17,9% 35-44 lata. Zatem ponad połowa respondentów posiadała w chwili badania ponad 55 lat. Można stwierdzić, że prowadzenie gospodarstwa agroturystycznego jest zajęciem dla ludzi starszych lub co

najwyżej w średnim wieku. Korzystnie przedstawia się wśród badanych właścicieli gospodarstw agroturystycznych struktura wykształcenia. Najliczniejszą grupę stanowią osoby z wykształceniem średnim – 51,2%, wykształcenie zasadnicze zawodowe ma 25,9% badanych, wyższe aż 19,9%, a podstawowe jedynie 2,5%. Jest to kolejny czynnik, który może różnicować kompetencje w zakresie prowadzenia gospodarstwa agroturystycznego, tym razem zwiększając ich zakres. Odpowiedź na ogólne pytanie dotyczące uczestniczenia w różnego rodzaju szkoleniach pokazuje, że zdecydowana większość właścicieli gospodarstw agroturystycznych bierze w nich udział (79,6%). Jednym ze wskaźników kapitału ludzkiego, o którym wcześniej wspominaliśmy, są kompetencje związane z korzystaniem z nowych technologii. Właściciele gospodarstw agroturystycznych w Małopolsce wykazują wysoki poziom zaznajomienia z nimi. Wykorzystanie komputera i Internetu jest w gronie respondentów na mniej więcej równym poziomie i wynosi 87,1%, czyli osiąga poziom typowy dla mieszkańców wielkich miast. Wśród osób biorących udział w badaniu 75,6% korzysta z poczty elektronicznej i 79,6% z nich posiada stronę internetową własnego gospodarstwa agroturystycznego, profil na facebooku, czy twitterze posiada 40,3% respondentów.

Podsumowując tę część rozważań, turystyka wiejska z całą pewnością jest takim rodzajem działalności gospodarczej, w której wiedza i umiejętności pomagają osiągnąć sukces. Jak wynika z badań przeprowadzonych wśród właścicieli gospodarstw agroturystycznych w Małopolsce, osoby angażujące się w działania związane z turystyką wiejską posiadają wysoki poziom kapitału ludzkiego i dysponują odpowiednimi kompetencjami związanymi z nowymi technologiami i mediami. Mimo że są to osoby starsze (większość w wieku 55–64 lata) prawie 90% korzysta z komputera i Internetu. Dla przypomnienia należy podać, że wśród mieszkańców wsi takimi kompetencjami w Polsce średnio może pochwalić się jedynie 57% (tab. 4). Osoby prowadzące działalność turystyczną posiadają znacznie wyższy poziom kapitału społecznego od przeciętnego mieszkańca wsi. Żeby kapitał ludzki mieszkańców wsi przestał być destymulantą rozwoju turystyki wiejskiej, musimy go wzmacniać. Należy jednak zauważyć, że w świetle przytoczonych danych obserwujemy znaczny wzrost wszystkich parametrów kapitału ludzkiego na wsi.

3. Kapitał społeczny a rozwój turystyki wiejskiej

Zagadnienie społecznego kapitału jest przedmiotem tak teoretycznych rozważań, jak i badań empirycznych prowadzonych przez wielu socjologów na całym świecie. Turystyka wiejska może odgrywać istotną rolę w budowaniu kapitału społecznego na wsi, ale jej rozwój może być ściśle uzależniony od poziomu kapitału społecznego w lokalnej społeczności. Odpowiedź na pytanie, jaką rolę odgrywa kapitał społeczny w rozwoju lokalnej wspólnoty, znajdziemy w ostatniej publikacji *Diagnozy Społecznej*. Czapiński podaje następujące korzyści płynące z posiadania wysokiego kapitału społecznego:

ulatwia negocjacje, obniża koszty transakcji, skraca proces inwestycyjny (zmniejsza prawdopodobieństwo zaskarżania kolejnych decyzji władz administracyjnych), zmniejsza korupcję, zwiększa rzetelność kontrahentów, sprzyja długoterminowym inwestycjom i dyfuzji wiedzy, zapobiega nadużywaniu dobra wspólnego i zwiększa solidarność międzygrupową, a także poprzez rozwój trzeciego sektora sprzyja społecznej kontroli działania władz. ... Oczywiście zalety kapitału społecznego nie ograniczają się jedynie do efektów ekonomicznych. Rozciągają się na szeroko rozumianą jakość życia społeczeństwa – milej jest żyć wśród ludzi, którzy sobie ufają i ze sobą współpracują [Czapieński, Panek 2015, s. 333]. Podobnie o znaczeniu kapitału społecznego dla jednostki i społeczeństwa pisze Sztompka w swojej najnowszej książce poświęconej kapitałowi społecznemu: *Efektywność jednostek i zbiorowości, a także poziom ich satysfakcji z życia społecznego zależy od poziomu posiadanego kapitału społecznego* [Sztompka 2016, s. 335]. Te umiejętności powstają w wyniku utrzymywania sieci kontaktów społecznych, w których jednostka uczestniczy zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz grupy. Aby kapitał społeczny mógł być wykorzystywany, muszą istnieć sprzyjające warunki wewnątrz lokalnych społeczności, umożliwiające mieszkańcom samoorganizowanie i działanie w celu osiągnięcia zaplanowanych celów. Przez *kapitał społeczny* rozumiemy przede wszystkim umiejętności społeczne mieszkańców, które pozwalają im współpracować z innymi. Kapitał społeczny najczęściej przedstawiany jest jako atrybut społecznej organizacji, której najważniejszymi elementami są zaufanie, dzielenie wspólnych norm i specyficznie rozumiane sieci społecznych relacji. Elementy te wpływają na skuteczność działań społecznych. Kluczowe dla tej grupy wskaźników wydaje się być zgeneralizowane zaufanie, którego odpowiedni poziom jest warunkiem podjęcia kolektywnego działania na rzecz lokalnej społeczności.

Tabela 5

Poziom zaufania wśród mieszkańców wsi, rolników, mieszkańców miast i Polaków (%)

Która z dwóch opinii dotyczących życia społecznego w Polsce jest bliższa Pana(i) poglądom?	Mieszkańcy wsi	Rolnicy	Mieszkańcy miast 500 tys. i więcej mieszkańców	Polacy ogółem
Ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać	15,0	18,0	39,0	23,0
W stosunkach z innymi trzeba być ostrożnym	82,0	78,0	59,0	74,0
Nie wiem/Trudno powiedzieć	3,0	4,0	2,0	3,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie raportu [Raport CBOS: *Zaufanie społeczne* 2016].

W tab. 5 przedstawiono odpowiedzi Polaków pochodzące z najnowszego badania CBOS poświęconego zaufaniu społecznemu. Odpowiedź na pytanie, *czy ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać* jest wskaźnikiem zgeneralizowanego za-

ufania. Najbardziej nieufną kategorią społeczną są mieszkańcy wsi, wśród których tylko 15% wyraża pogląd, że większości ludzi można ufać. Ponad dwukrotnie częściej taki pogląd wyrażają mieszkańcy miast powyżej 500 tys. mieszkańców. Ogólnie wśród Polaków taki pogląd podziela prawie jedna czwarta obywateli. Można śmiało powiedzieć, że brak zaufania do obcych jest bardzo dużą barierą w rozwoju turystyki. Przecież to uprawianie turystyki jest symbolicznym „oswajaniem” obcego [Podemski 2008, s. 50]. Decydując się na prowadzenie działalności w turystyce musimy być przygotowani na obecność nieznanymi ludźmi w naszym otoczeniu. Żeby turyści mogli zrealizować swój cel podróży, muszą wejść w kontakt osobisty ze środowiskiem odwiedzanym, które w przypadku turystyki wiejskiej może być przyrodniczym, społecznym lub kulturowym (Przeclawski 1996, s. 30). Przywołujemy je w tym miejscu w celu pokazania różnic, jakie obserwujemy w posiadanym kapitale społecznym między zwykłymi mieszkańcami wsi a przedstawicielami elit wiejskich.

Tabela 6

Poziom zaufania wśród wójtów, sołtysów, dyrektorów szkół i rolników (%)

Z dwóch opinii dotyczących życia społecznego proszę wybrać tę, która jest bliższa Pana(i) poglądom	Wójt	Dyrektor	Sołtys	Rolnik – przedsiębiorca	Polacy ogółem
Ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać	62,5	57,5	46,9	40,6	24
W stosunkach z innymi trzeba być ostrożnym	34,4	41,2	52,5	58,8	74
Nie wiem/Trudno powiedzieć	3,1	1,3	0,6	0,6	2

Źródło: [Nowak 2012, s. 134].

Do wiejskiej elity zaliczono wójtów, dyrektorów szkół, sołtysów oraz rolników-przedsiębiorców. Ci ostatni zostali zaliczeni do elity, ponieważ ich dobór do badania zakładał, że będą to najwięksi producenci żywności w badanych gminach i w związku z tym można ich uważać za przedstawicieli sektora gospodarczego, raczej za biznesmenów niż tradycyjnych rolników. Prezentowane badanie pokazało, że elity wiejskie charakteryzuje dużo wyższy poziom zaufania społecznego niż statystycznego dorosłego mieszkańca Polski (tab. 6). Chociaż trzeba zauważyć, że są one również wewnętrznie zróżnicowane w tym wymiarze. Najwyższy poziom zaufania jest obecny wśród wójtów, najniższy wśród rolników-przedsiębiorców, jednak nawet ci ostatni charakteryzują się prawie dwukrotnie wyższym poziomem zaufania niż przeciętni obywatele naszego kraju. Jeżeli przyjąć założenie, że kapitał społeczny ma duże znaczenie dla rozwoju turystyki wiejskiej, to elity wiejskie są taką grupą, która może skutecznie wspierać ten rozwój.

Kolejnym wskaźnikiem kapitału społecznego, który warto wziąć pod uwagę, jest praca na rzecz organizacji obywatelskich oraz zaangażowanie w pracę społeczną.

Wśród mieszkańców wsi zaangażowanie w pracę społeczną w ramach organizacji obywatelskich deklaruje 35% respondentów, przy czym takie deklaracje składa nieco więcej rolników 38%. Najliczniejszą grupę osób zaangażowaną w pracę społeczną w ramach organizacji obywatelskich stanowią mieszkańcy miast powyżej 500 tys. mieszkańców, jest ich 49%. Wśród ogółu Polaków taką deklarację składa 37% [CBOS: *Aktywność Polaków...* 2016]. Jeśli zaś chodzi o doświadczenia wolontariackie dorosłych Polaków, to z deklaracji ankietowanych przez CBOS wynika, że w minionym roku – tak samo jak w latach poprzednich – jedynie co piąty Polak (20%) pracował bezinteresownie na rzecz swojego środowiska, kościoła, osiedla, wsi, miasta lub osób potrzebujących. Na wsi takich ludzi było 26%, wśród rolników 47%, a w dużych miastach powyżej 500 tys. mieszkańców – tylko 17%. Zadania społecznikowskie wyraźnie częściej niż inni podejmowali rolnicy, mieszkańcy wsi oraz osoby głęboko religijne 34% [CBOS: *Potencjał społecznikowski...* 2016]. Na koniec warto wspomnieć, że niemal połowa (46%) organizacji pozarządowych działających na wsi i w najmniejszych miastach liczących nie więcej niż 20 tys. mieszkańców zajmuje się głównie sportem, turystyką, rekreacją i hobby. Dla porównania – w całej Polsce w tym obszarze specjalizuje się jedynie 34% organizacji pozarządowych. Drugą pod względem popularności branżą jest kultura i sztuka (14%), a trzecią edukacja i wychowanie (12%). Kolejne miejsca zajmują usługi socjalne i pomoc społeczna (6%) oraz ochrona zdrowia (3%) [<http://fakty.ngo.pl/wiadomosc/1913966.html>, dostęp 2016.05.15].

Turystyka wiejska, zwłaszcza agroturystyka, wymaga kooperacji między podmiotami oferującymi produkty turystyczne i między tymi podmiotami a instytucjami działającymi w ich otoczeniu. Umiejętność budowania sieci współpracujących ze sobą instytucji działających na rynku usług turystycznych jest koniecznością w dzisiejszych realiach ekonomicznych. Niestety tak się nie dzieje, z badań przeprowadzonych przez konsorcjum Agrotec Polska Sp. z o.o. & IGiPZ PAN w 2012 r. wynika, że tylko 4% respondentów wskazało na kontakty z biurami podróży czy agencjami turystycznymi, co potwierdza ich znikomą rolę w turystyce wiejskiej [*Turystyka wiejska...* 2012, s. 77]. Prowadząc własne badania wśród kwaterodawców w woj. małopolskim autorzy mogli przekonać się, że działają oni indywidualnie i większość z nich nie jest zaangażowana w sieci współpracy w zakresie turystyki wiejskiej. Pisząc o kapitale społecznym na obszarach wiejskich ważne wydaje się być pytanie, czy niski poziom kapitału społecznego wśród mieszkańców wsi nie jest czynnikiem marginalizującym ekonomicznie przede wszystkim tych spośród nich, którzy charakteryzują się niskim poziomem kapitału ludzkiego. Niekorzystnym zjawiskiem byłaby sytuacja, w której osoby z wysokim kapitałem ludzkim (elita) dodatkowo posiadają wysoki kapitał społeczny, który przybiera niekorzystną formę w rozwoju obszarów wiejskich, tzw. brudny kapitał społeczny, który może przejawiać się np. w działaniu antyrozwojowych grup interesu, amoralnego familiaryzmu, itp. Rozwój turystyki wiejskiej może przyczynić się do wzrostu kapitału społecznego wśród mieszkańców obszarów wiejskich,

jednocześnie kapitał społeczny staje się ważnym czynnikiem rozwoju turystyki wiejskiej. Odpowiedź na pytanie, z którym z tych procesów mamy dzisiaj do czynienia, wymaga jeszcze dalszych badań. W świetle przytoczonych danych bardziej prawdopodobny wydaje się proces polegający na tym, że brak odpowiedniego poziomu kapitału społecznego w społecznościach wiejskich hamuje rozwój turystyki wiejskiej.

Podsumowanie

Turystyka wiejska w Polsce jest wyjątkowym rodzajem działalności społeczno-gospodarczej. Determinowana jest przez wiele czynników i jest efektem nakładania się wielu procesów, których źródła tkwią zarówno wewnątrz wiejskich społeczności, jak i na zewnątrz [Seręga, Nowak 2013]. Ważną kwestią, którą należy podkreślić jest to, że zależy ona od czynników zewnętrznych związanych z konsumentami produktów turystyki wiejskiej. Kwaterodawcy często podkreślają, że największą barierą jest brak popytu na ich ofertę. Ów brak popytu determinowany jest głównie przez to, że polskie społeczeństwo ma wciąż silne wiejskie korzenie. W 1986 r. Wasilewski szacował, że gdyby uwzględnić pokolenie dziadków, to okazałoby się, że zaledwie ok. 15% współczesnych polskich rodzin nie ma wiejskich lub chłopskich korzeni [Wasilewski 1986]. Z badań przeprowadzonych przez IRWiR PAN w 2003 r. na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków wynika, że 46% respondentów wychowało się na wsi, a 86% ma tam krewnych [Perepeczko, Majewski 2004, s. 120]. Dlatego wiejskość nie jest dla większości Polaków atrakcyjnym towarem – produktem turystycznym, za który należy zapłacić odpowiednią cenę – lecz pospolitym doświadczeniem. Nie można więc liczyć na to, że będzie ona przyciągać rzesze turystów, dla których główną atrakcją turystyczną będzie „wiejskość”. Polacy podczas wyjazdów na wieś często korzystają właśnie z noclegu u rodziny. Śledząc ulubione miejsca wyjazdów Polaków należy stwierdzić, że to atrakcyjność regionu stanowi główny czynnik rozwoju turystyki krajowej, w tym turystyki wiejskiej. Najpopularniejsze atrakcje turystyczne to morze i góry, co widać na mapie miejsc, które Polacy wybierali na wypoczynek w 2015 r. [CBOS: *Wyjazdy wypoczynkowe...* 2016]. Poziom kapitału ludzkiego wśród mieszkańców wsi stale poprawia się, co można interpretować jako czynnik sprzyjający rozwojowi turystyki wiejskiej. Zwiększa to nadzieje na powstawanie nowych atrakcyjnych produktów turystycznych lepiej trafiających w oczekiwania potencjalnych konsumentów usług turystycznych. Analizując rynek produktów turystyki wiejskiej dużym problemem wydaje się być brak atrakcyjnych ofert, które skutecznie konkurowałyby o klientów krajowego rynku usług turystycznych. Konieczność zaspokojenia różnorodnych potrzeb turystów przebywających na terenach wiejskich rodzi potrzebę zespołowych działań społeczności wiejskiej w kreowaniu wszechstronnej oferty obejmującej cały pobyt turysty w odwiedzanej miejscowości. Oferta taka powinna obejmować również etap związany z dotarciem

do mieszkańców miast i przekonaniem ich do jej kupna. Takie wspólnotowe działania sprzyjałyby powstaniu zintegrowanych (sieciowych) produktów turystyki wiejskiej, będących czymś więcej niż zbiorem produktów turystycznych oferowanych na danym terenie (najczęściej gminie). Koncepcja budowy zintegrowanego produktu turystyki wiejskiej opiera się na zasadach tworzenia pakietów produktów turystycznych regionu. Do takich działań niezbędny jest odpowiednio wysoki poziom kapitału społecznego w społeczności, która tworzy zintegrowany produkt turystyczny. Bez współpracy między osobami oferującymi usługi turystyczne na wsi i ich współpracy z mieszkańcami wsi, konkurencyjność turystyki wiejskiej na rynku krajowym będzie niska. Na zakończenie wydaje się uprawnione postawienie tezy, że na współczesnej wsi znaczną barierą rozwoju turystyki jest niski kapitał społeczny.

Literatura

- Baer-Nawrocka A., Poczta W., 2014, *Przemiany w rolnictwie*, [w:] *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, I. Nurzyńska, W. Poczta (red.). Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Bauman Z., 2006, *Płynna nowoczesność*. Wyd. Literackie, Kraków.
- Becker G. S. 1964, *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*. Columbia University Press, New York.
- Czapiński J., Panek T., (red.), 2015, *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*. Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Ekspertyza dotycząca analizy i oceny trafności i skuteczności przekazu informacyjno-promocyjnego w kontekście potrzeb informacyjnych z zakresu turystyki wiejskiej, w tym agroturystyki*, 2013, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. [<https://bip.minrol.gov.pl/Opracowania-ekspertyzy-publicacje>, dostęp: 2016-07-31].
- Frenkel I., 2014, *Ludność wiejska*, [w:] *Polska wieś 2014... op. cit.*
- Gorlach K., 2009, *W poszukiwaniu równowagi. Polskie rodzinne gospodarstwa rolne w Unii Europejskiej*. Wyd. UJ, Kraków.
- Halamska M., 2009, *Pięć lat w UE: Stare i nowe procesy zmian na polskiej Wsi*. *Więś i Rolnictwo*, nr 2 (143), IRWiR PAN, Warszawa, s. 57-58.
- Kamińska W., 2012, *Kapitał ludzki jako czynnik stymulujący rozwój gospodarczy obszarów wiejskich? Przykład woj. świętokrzyskiego*. *Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum*, 11/3, Wyd. UWM, Olsztyn, s. 109-125.
- Kamińska W., 2013, *Inwestycje w kapitał ludzki na obszarach wiejskich. Przykład Polski Wschodniej*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej: stare problemy i nowe wyzwania (ze szczególnym uwzględnieniem woj. opolskiego)*. *Studia KPZK PAN*, t. CLIV, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*. *Studia KPZK PAN*, t. CXXXVI, Warszawa.
- Kocik L., 2000, *Między przyrodą, zagrodą i społeczeństwem. Społeczno-kulturowe problemy ekologii wsi i rolnictwa*. Wyd. UJ, Kraków.
- Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem 2002. Część I: Ludność*, 2003, GUS, Warszawa.

- Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2013*, GUS, Warszawa.
- Marody M., 2015, *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*. Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Mincer J., 1958, *Investment in Human Capital and Personal Income Distribution*. The Journal of Political Economy, t. 66, nr 4, s. 281-302.
- Mincer J., 1974, *Schooling, Experience, and Earning*. Columbia University Press, New York – London.
- Nowak P., 2012, *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce po integracji z Unią Europejską w opinii lokalnych elit*. Wyd. UJ, Kraków.
- Perepeczko B., Majewski E., 2004, *Poglądy na rolnictwo w świetle zagregowanych wskaźników, [w:] Polska wieś w społecznej świadomości. Wiedza i opinie o kulturze ludowej, rolnikach i rolnictwie*, I. Bukraba-Rylska. IRWiR PAN, Warszawa.
- Podemski K., 2008, *Antropologia turystyki, [w:] Turystyka w naukach humanistycznych*, R. Wiśniarski R (red.). Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Przeclawski K., 1996, *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*. ALBIS, Kraków.
- Raport CBOS: Wieś Polska – charakterystyka ludności rolniczej*, Komunikat z badań, nr BS/138, 2013.
- Raport z badań: Polska wieś i rolnictwo 2015*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, wrzesień 2015.
- Raport CBOS: Polacy o życiu na wsi*, Komunikat z badań, nr 15/2015.
- Raport CBOS: O wyjazdach zagranicznych i znajomości języków obcych*, Komunikat z badań, nr 5/2016.
- Raport z badań: Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, Komunikat z badań, nr 13/2016.
- Raport CBOS: Potencjał społecznikowski oraz zaangażowanie w pracę społeczną*, Komunikat z badań, nr 15/2016.
- Raport CBOS: Zaufanie społeczne*, Komunikat z badań, nr 18/2016.
- Raport CBOS: Wyjazdy wypoczynkowe Polaków w 2015 roku i plany na rok 2016*, Komunikat z badań, nr 21/2016.
- Ritzer G. 2001, *Magiczny świat konsumpcji*. Wyd. Literackie Muza SA, Warszawa.
- Rokicka E., 2012, *Kapitał ludzki-sens teoretyczny, [w:] Zróżnicowanie zasobów kapitału ludzkiego i społecznego w regionie łódzkim*, P. Starosta (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
- Serega Z., 2008, *Odnowiona tożsamość wsi? Szkice o procesie instrumentalizacji tożsamości lokalnej w epoce turystyfikacji świata, [w:] Przemiany przestrzeni wiejskiej w Polsce i Słowacji*, M. Malikowski, J. Piegza (red.). Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Serega Z., Nowak P., 2013, *Turystyka. Niewykorzystana szansa rozwoju obszarów wiejskich we współczesnej Polsce, [w:] Nie tylko o wsi ... Szkice humanistyczne dedykowane profesor Marii Wieruszewskiej-Adamczyk, D., Kasprzyk (red.)*. Wyd. UŁ, Łódź, s. 149-167.
- Starosta P., (red.), 2012, *Zróżnicowanie zasobów kapitału ludzkiego i społecznego w regionie łódzkim*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Szafranec K., (red.), 2006, *Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi. Ludzie-społeczność lokalna-edukacja*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Sztompka P., 2016, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Wyd. Znak, Kraków.

Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, jako element zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, 2012, Agrotec Polska Sp. z o.o. & IGiPZ PAN, Warszawa.

Wasilewski J., 1986, *Spółeczeństwo polskie, społeczeństwo chłopskie*. Studia Socjologiczne, nr 3(102), s. 39–56.

Woźniak M. G., Jabłoński Ł., Soszyńska E., Firszt D., Bal-Woźniak T., 2015, *Kapitał ludzki w rozwoju innowacyjnej gospodarki i zarządzaniu innowacyjnością przedsiębiorstwa*. PWE, Warszawa.